

ความคิดนอกกรอบทางทัศนศิลป์ของศิลปินไทย: กรณีศึกษาผลงานของ
ศาสตราจารย์พิเศษ เฉลิม นาคีรักษ์

Lateral Thinking in Visual Art of Thai Artists: the Study of Adjunct
Professor Chalerm Nakirak's Works

อาจารย์ปิยะนาถ อังควาณิชกุล

ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์

มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

บทคัดย่อ

บทความนี้เป็นการศึกษาความคิดนอกกรอบทางทัศนศิลป์ของศิลปินไทย โดยศึกษาเป็นกรณีในผลงานทางทัศนศิลป์ของศาสตราจารย์พิเศษ เฉลิม นาคีรักษ์ ซึ่งได้สร้างผลงานของท่านทั้งแบบร่วมสมัยในประเภทการวาดภาพแบบสากล และท่านได้สร้างงานที่เป็นเอกลักษณ์ของท่าน โดยมีการเปลี่ยนแปลงจากแนวทางเดิม เรียกว่า ภาพประเพณีประยุกต์ การริเริ่มสร้างสรรค์ผลงานแนวใหม่ที่แตกต่างจากแบบเดิม เป็นการแสดงความคิดนอกกรอบอย่างหนึ่งของศิลปิน

ผู้เขียนมีเป้าหมายในการศึกษา 2 ประการ คือ การศึกษาความคิดนอกกรอบของศาสตราจารย์พิเศษ เฉลิม นาคีรักษ์ และศึกษาเอกลักษณ์ในผลงานของศาสตราจารย์พิเศษ เฉลิม นาคีรักษ์ จากการศึกษาทำให้ทราบว่าท่านมีความคิดสร้างสรรค์ในการสร้างผลงานทางทัศนศิลป์ประเภทภาพประเพณีอย่างชัดเจน โดยไม่ยึดติดกับกรอบเดิม มีการเปลี่ยนแปลงทั้งเนื้อหา เทคนิค และมุมมอง จนกลายเป็นลักษณะเด่นในผลงานของท่าน ซึ่งในสมัยนั้นท่านต้องรับคำวิจารณ์ในการเปลี่ยนแปลงนี้ แต่ศาสตราจารย์พิเศษ เฉลิม นาคีรักษ์ ยังคงสร้างผลงานภาพประเพณีประยุกต์อย่างต่อเนื่อง ศาสตราจารย์พิเศษ เฉลิม นาคีรักษ์ เป็นศิลปินไทยท่านหนึ่ง ที่กล่าวได้ว่าท่านมีความนิยมทัศนศิลป์ทั้งในแนวจารีตและแบบสมัยใหม่ ซึ่งในสมัยก่อนใช้คำว่า ร่วมสมัย แต่ท่านไม่ได้ยึดติดแนวใดแนวหนึ่งและกลายเป็นการสร้างเอกลักษณ์เฉพาะในผลงานของท่าน และกลายเป็นผลงานที่สร้างชื่อเสียงที่ทำให้ทั้งศิลปินไทย และผู้ที่ชื่นชอบเก็บสะสมงานทัศนศิลป์ทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศรู้จักท่านเป็นอย่างดี

คำสำคัญ: ความคิดนอกกรอบทางทัศนศิลป์ของศิลปินไทย ผลงานของศาสตราจารย์พิเศษ เฉลิม นาคีรักษ์

Abstract

This article is studying about lateral thinking in visual art of Thai artist. The studying studied by case study in Adjunct Professor Chalerm Nakirak's works. Professor Chalerm Nakirak's work can classify 2 kinds. The first work is international style visual arts. And the other is applied traditional art that he changed something from old style. Then it is his identity in his works and it showed us about his lateral thinking.

The aims of the study is studying about lateral thinking in visual art of Adjunct Professor Chalerm Nakirak and studying about identity in Adjunct Professor Chalerm Nakirak's works. The result of the study is Adjunct Professor Chalerm Nakirak created new idea in traditional art that difference from old traditional art. Although many peoples adjudged him about style changing but Adjunct Professor Chalerm Nakirak still continued to create in his style. Adjunct Professor Chalerm Nakirak, a

famous Thai artist, who favors both pre – modern and modern styles of visual arts, has his own way to mix both styles together so that it becomes his own style. His style on his work gave him well known and famous for Thai artists and visual art collectors both of Thai and foreigner.

Keywords: *Lateral Thinking in Visual Art of Thai Artists, Adjunct Professor Chalerm Nakirak's Works*

บทนำ

พัฒนาการทางทัศนศิลป์ในประเทศไทย เริ่มจากการทำภาพจิตรกรรมที่วาดตามเพิงผาถ้ำของมนุษย์สมัยก่อนประวัติศาสตร์ ไม่มีรูปแบบกำหนดตายตัวแน่นอน ภาพที่ปรากฏมีทั้งภาพมือ เรขาคณิตซึ่งเกิดจากการขีดเขียน วาดตนเองและสิ่งแวดล้อม เมื่อพุทธศาสนาหยั่งรากในดินแดนประเทศไทย ภาพที่ปรากฏจึงเป็นเรื่องราวในพุทธประวัติ ความเชื่อและเครื่องหมายการแสดงธรรมในพุทธศาสนา ซึ่งเหมือนกันกับศิลปะตะวันตกในสมัยคริสต์ศาสนาเป็นที่เผยแพร่ เพียงแต่ยังไม่มีการกำหนดรูปแบบหรือแบบแผนเป็นแบบเดียวกัน

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น จิตรกรรมไทยพัฒนาจนมาถึงการสร้างรูปแบบหรือแบบแผนเป็นแบบเดียวกัน มีการกำหนดองค์ประกอบภาพจิตรกรรมภายในพระอุโบสถ เช่น ภาพเบื้องหน้าพระประธาน เป็นภาพพุทธประวัติ ตอนมารผจญ ภาพเบื้องหลังพระประธาน เป็นภาพไตรภูมิพระร่วง เป็นต้น เมื่อชาติตะวันตกเริ่มเข้ามามีอิทธิพลในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 4) เริ่มปรากฏการเปลี่ยนแปลงผลงานทางจิตรกรรมของศิลปินไทย ทั้งเนื้อหาที่ไม่ได้กำหนดตายตัวแบบเดิม เริ่มนิยมวาดภาพจากเหตุการณ์จริงหรือเหตุการณ์สำคัญในประวัติศาสตร์ มีการเปลี่ยนแปลงการใช้สี ซึ่งแต่เดิมนิยมสีที่ตัดกันแบบฉูดฉาด เป็นสีสมจริง เช่น ภาพปามิตันไม้ครีมี สีก็จะมืดครีมี เป็นต้น จากภาพจิตรกรรมภายในวัดก็เริ่มมีการวาดภาพบุคคล เป็นงานทัศนศิลป์แบบตะวันตก

จากนั้นการศึกษาทางทัศนศิลป์ของศิลปินไทย มีพัฒนาการตามแนวทางการศึกษาแบบตะวันตก ทั้งเนื้อหา เทคนิค สี แสง และองค์ประกอบภาพ จัดแบ่งงานทางทัศนศิลป์ได้เป็น 3 สมัยตามการแบ่งทางศิลปะ คือ ศิลปะก่อนสมัยใหม่ ศิลปะสมัยใหม่ และศิลปะหลังสมัยใหม่

หลักสูตรการเรียนการสอนทางทัศนศิลป์จะปรับเปลี่ยนตามสมัยนิยม โดยมีกรอบแนวคิดหลักเป็นตัวกำหนด มีการผสมผสานทั้งทฤษฎีทางศิลปะแบบไทยและทฤษฎีทางศิลปะแบบตะวันตก ผลงานทางทัศนศิลป์ของศิลปินก็เช่นกัน ส่วนใหญ่ผลงานจะถูกนำเสนอออกมาตามสมัยนิยม แต่ผลงานของศิลปินบางท่านอาจจะแฝงไว้ด้วยเอกลักษณ์เฉพาะตัว ผลงานบางท่านก็อาจมีความแตกต่างกับผลงานของศิลปินในสมัยเดียวกัน ทั้งนี้ก็น้อยแตกต่างกันไปขึ้นอยู่กับแนวความคิดของศิลปินว่าจะฉีกกรอบแนวคิดเดิมหรือมีความคิดนอกกรอบมาน้อยเพียงใด

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาความคิดนอกกรอบของศาสตราจารย์พิเศษ เฉลิม นาศิริรักษ์ ศิลปินแห่งชาติ
2. เพื่อศึกษาเอกลักษณ์ในผลงานของศาสตราจารย์พิเศษ เฉลิม นาศิริรักษ์ ศิลปินแห่งชาติ

วิธีดำเนินการวิจัย

ในการศึกษาวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยใช้วิธีการทางประวัติศาสตร์ (Historical Approach) ในรูปแบบพรรณนาวิเคราะห์ (Analytical description) โดยการศึกษาจากเอกสาร (Documentary Research) หนังสือและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง รวมไปถึงการสัมภาษณ์ทายาทของศิลปินโดยตรง

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

บทความวิจัยนี้ได้ศึกษาจากหนังสือรวบรวมผลงานของศาสตราจารย์พิเศษ เฉลิม นาศิริรักษ์ ได้แก่ หนังสือ 84 ปีชาตกาล ศ.เฉลิม นาศิริรักษ์ และหนังสือ ศาสตราจารย์เฉลิม นาศิริรักษ์ ศิลปินแห่งชาติ ทักษะศิลป์ (จิตรกรรม) 2531 ทำการวิเคราะห์การถ่ายทอดผลงานของศิลปินและเอกลักษณ์ในผลงานของศิลปิน

ผลการวิจัย

พัฒนาการทางทัศนศิลป์หรือภาพจิตรกรรมไทยในสมัยจารีตมีพัฒนาการมาตามลำดับ นับตั้งแต่มีการเผยแพร่พุทธศาสนาในสมัยทวารวดี ภาพจิตรกรรมไทยให้ความสำคัญกับการถ่ายทอดเรื่องราวทางพุทธศาสนา ทั้งพุทธประวัติ พุทธชาดก ไตรภูมิพระร่วง คติธรรม แต่แตกต่างกันตามสมัยนิยม จากเป็นเพียงภาพลายเส้นบนแผ่นหินในสมัยทวารวดี พอสมัยสุโขทัยเริ่มมีการลงสีแบบเอกรงค์ คือการใช้สีเพียงสีเดียว แต่มีน้ำหนักรอ่อนแก่ สมัยอยุธยาตอนต้น การใช้สีเอกรงค์ปรากฏ 2 – 3 สี โดยมีโครงสร้างเป็นพื้น มีสีขาว สีเหลือง หรือสีน้ำตาลอ่อน ตัดเส้นด้วยสีดำ มีการเปลี่ยนแปลงในสมัยอยุธยาตอนกลางและตอนปลาย เปลี่ยนเป็นการใช้สีพหุรงค์ มีสีเขียวอ่อน สีฟ้า สีม่วงเพิ่มขึ้น โดยโครงสร้างภาพส่วนใหญ่เป็นสีแดง ภาพทิวทัศน์เพิ่มมิติให้เห็นความไกลไกล

เมื่อมาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นซึ่งเป็นยุคทองของอารยธรรมไทย ได้มีการนำศิลปะในทุกแขนงมาฟื้นฟู จัดระเบียบแบบแผน ด้านจิตรกรรมมีการกำหนดรูปแบบ ได้แก่ ผนังด้านหน้าของพระประธานเป็นภาพพุทธประวัติตอนมารผจญเต็มผนังเหนือประตู ผนังด้านหลังของพระประธานเป็นภาพไตรภูมิพระร่วงหรือตอนพระพุทธเจ้ากลับจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ระหว่างช่องหน้าต่างและประตูเป็นภาพพุทธประวัติหรือพุทธชาดก ผนังด้านข้างช่วงบนติดฝาผนังเป็นภาพคณธรรพ์ วิทยาธร คั่นด้วยเส้นลันทา (เส้นหยักฟันปลา) ส่วนผนังด้านล่างลงมาต่อกัน เป็นภาพเทพชุมนุม¹

หลังยุคจิตรกรรมไทยรุ่งเรืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 3) อิทธิพลตะวันตกได้หลังไหลเข้ามาในวัฒนธรรมไทย เกิดการรับผสมจิตรกรรมตะวันตกเช่นงานของชรัวอินโข่ง จิตรกรเอกแห่งรัชกาลที่ 4 ผลงานที่สำคัญยิ่งของชรัวอินโข่ง คือจิตรกรรมฝาผนังในพระอุโบสถวัดบวรนิเวศวิหารและวัดบรมนิวาส กรุงเทพฯ และวัดมหาสมณาราม จ.เพชรบุรี ทั้งการใช้สี ไข่แดง และการสื่อความหมายที่เรียกว่า ภาพชุดปริศนาธรรม ซึ่งศาสตราจารย์ ดร.วิรุณ ตั้งเจริญ ได้อธิบายลักษณะงานของชรัวอินโข่งว่า เป็นการเปิดรับอิทธิพลแนวคิดจากตะวันตก แสดงลักษณะ เฉพาะพิเศษ อิทธิพลแนวคิดใหม่บนฐานรากทักษะและภูมิปัญญาไทย รูปแบบอาคารบ้านเรือนและการแต่งกายแบบตะวันตก บนจิตวิญญาณตะวันออกหรือจิตวิญญาณไทย เป็นการสื่อศิลปะแบบจินตนิยม (Romanticism) และศิลปะแบบประทับใจ (Impressionism) เป็นที่น่าเสียดายที่งานร่วมสมัยของชรัวอินโข่งและลูกศิษย์ไม่ได้รับการพัฒนาอย่างต่อเนื่อง²

ศิลปะมีการเปลี่ยนแปลงมาหลายสมัยจนถึงปัจจุบัน สามารถแบ่งงานทางศิลปะแบบกว้างๆ ได้ 3 กลุ่ม ได้แก่ ศิลปะก่อนสมัยใหม่ ศิลปะสมัยใหม่ และศิลปะหลังสมัยใหม่ จากอดีตที่เป็นศิลปะก่อนสมัยใหม่ ก็เข้าสู่ยุคศิลปะสมัยใหม่ จนถึงปัจจุบันเป็นกระแสของศิลปะหลังสมัยใหม่ ศิลปะสมัยใหม่ (Modern Art) เป็นศิลปะที่เปลี่ยนแปลงจากสังคมตะวันตกเดิมซึ่งศิลปะมีเพื่อผู้มีอำนาจทางการเมืองและเพื่อความเชื่อทางศาสนา ศิลปะสมัยใหม่ได้ถ่ายทอดความรู้สึกนึกคิดในเรื่องการปกครองแบบประชาธิปไตย โลกก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์ การปฏิวัติอุตสาหกรรม เศรษฐกิจแบบทุนนิยม และปรัชญาที่เชื่อมั่นในเสรีภาพของมนุษย์ ในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 ศิลปะร่วมสมัยตะวันตกหรือแบบสมัยใหม่ได้พัฒนาเป็นศิลปะในลัทธิต่างๆ ได้แก่ ลัทธิแสดงออก ลัทธิรุนแรง ลัทธิบาบิกนิยมในฝรั่งเศส ลัทธิอนาคตในอิตาลี สถาบันเบาเฮาส์ในเยอรมนี ศิลปะกระบวนแบบในแอกนติเนเวีย ลัทธิโครงสร้างในรัสเซีย ก็ก้าวมาสู่ลัทธิดาดา (Dadaism) ซึ่งเป็นต้นสายธารของศิลปะหลังสมัยใหม่ (Postmodern Art)³ ศิลปะลัทธิดาดาได้พัฒนาขึ้นในระหว่าง

¹ ดูรายละเอียดได้ในหนังสือ ศิลปะในประเทศไทย. (2550). ของศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัททิศ ดิศกุล.

² วิรุณ ตั้งเจริญ. (2547). ศิลปะหลังสมัยใหม่. หน้า 11 – 12.

³ วิรุณ ตั้งเจริญ. (2547). ศิลปะหลังสมัยใหม่. หน้า 19.

สงครามโลกครั้งแรก ศิลปะลัทธิดาดาเป็นขบวนการทางทัศนศิลป์และวรรณกรรม ก่อตัวขึ้นในสวิตเซอร์แลนด์ใน ค.ศ. 1916 เป็นการรวมตัวของศิลปินชาติต่างๆ ในยุโรปที่ต่อต้านสงคราม เกือบก และแสวงหาเสรีภาพในชีวิต ศิลปะลัทธิดาดาถือกำเนิดมาจากทหรศนะที่ต่อต้านสงคราม ต่อต้านความงามจากอดีต และต่อต้านความงามที่ชื่นชมกันอยู่ ในปลายทศวรรษ 1950 ป๊อปอาร์ตได้เกิดขึ้นในอังกฤษและสหรัฐอเมริกา เป็นการนำเสนอผลงานศิลปะด้วยภาพวัตถุในชีวิตประจำวัน สื่อลใจและวัตถุต่างๆ ศิลปินในกลุ่มป๊อปอาร์ตไม่ยึดติดและไม่เชื่อมั่นกับกระบวนการทำงานอย่างเก่าที่ศิลปินจะต้องใช้ทักษะหรือความชำนาญอันสูงส่งเพื่อสร้างสรรค์งานศิลปะให้เกิดขึ้น นอกจากนั้นศิลปินป๊อปอาร์ต เลือกใช้สีตามใจชอบเช่นเดียวกับ “ศิลปะโฟวิสม์” (Fauvism) ที่ระบายสีสดใสรุนแรง ระบายสีตามใจชอบ ท้องฟ้าอาจเป็นสีแดง หน้าคนสีเขียว ต้นไม้หลากสี ศิลปินป๊อปอาร์ต มีความเชื่อว่า “ทุกสิ่งล้วนสวยงาม” (Everything is Beautiful) “สีคือสี” ที่เป็นการแสดงออกทางเสรีภาพ “ศิลปะคือศิลปะ” ภาพเขียนคือภาพเขียน ภาพเขียนไม่ใช่ภาพถ่าย⁴

หลังการเกิดลัทธิดาดาและศิลปะแบบป๊อปอาร์ตแล้ว สังคมตะวันตกก็เริ่มเกิดความคิดแบบโพสต์โมเดิร์น หรือลัทธิหลังสมัยใหม่ที่ประกาศอิสรภาพทางความคิด มีความเป็นตัวของตัวเอง ไม่เห็นด้วยกับวิถีคิดเก่า ไม่เห็นด้วยกับแนวคิดและแนวทางของลัทธิสมัยใหม่ งานศิลปะได้ก้าวสู่การเปลี่ยนแปลงมาสู่ศิลปะหลังสมัยใหม่ มาถึงตอนนั้นนอกจกทัศนศิลป์จะสะท้อนสิ่งที่ประจักษ์แล้ว ทัศนศิลป์ยังสะท้อนศิลปะที่เป็นสิ่งธรรมดาสามัญ เนื้อหาสาระเกี่ยวกับความเป็นจริง ธรรมชาติ สิ่งแวดล้อม เป็นเรื่องของสามัญชนและชีวิตประจำวัน ไม่ใช่สิ่งสูงส่งลึกลับ เพื่อศรัทธาอันสูงส่งทางศาสนา หรือเพื่อสรรเสริญสมมติเทพภายใต้ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ศิลปะเปลี่ยนแปลงจากศิลปะสมัยใหม่ ที่เป็นระบบแบบแผนของชนชั้นกลาง มาเป็นศิลปะหลังสมัยใหม่ที่กระจายความคิด กระจายความรับผิดชอบ มนุษย์ไม่ใช่ศูนย์กลางของจักรวาล แต่มนุษย์ควรอยู่ร่วมกับโลกใบนี้ อยู่ร่วมกับคน อยู่ร่วมกับธรรมชาติสิ่งแวดล้อมอย่างสันติสุข เรากำลังอยู่บนโลกที่มนุษย์ทุกเผ่าพันธุ์ ไม่ว่าจะมีความคนมากหรือน้อย มีอำนาจสูงส่ง หรือต่ำต่อยกกว่าก็ตาม มนุษย์ทุกคนมีสิทธิในความเป็นมนุษย์เท่ากัน สามารถแสดงออกทางความคิดได้อย่างเท่าเทียมกันทั้งชนกลุ่มน้อยและชนกลุ่มมาก โดยถ่ายทอดให้เพื่อนมนุษย์ต่างเผ่าพันธุ์ ต่างซีกโลกเข้าใจการสื่อความคิดต่างๆ ได้อย่างรวดเร็วผ่านเครือข่ายอินเทอร์เน็ต ศาสตราจารย์ ดร.วิรุณ ตั้งเจริญ ให้คำจำกัดความศิลปะในระยนี้ว่า “...เป็นการพัฒนาจากภาพสะท้อนปรากฏการณ์ เบื้องหน้าและอารมณ์ความรู้สึกนึกคิดภายในของศิลปิน มาสู่สภาพความคิดในสมอง ภาพที่เกิดจากการรังสรรค์ จากการรับรู้และสัมผัสโลกภายนอก ภาพที่มีทั้งสติ (EQ) และปัญญา (IQ) หรือที่เรียกว่า ศิลปะจินตทัศน์ (Imaging Art)...”⁵

บทความนี้เป็นการศึกษาผลงานของศาสตราจารย์พิเศษ เฉลิม นาศิริรักษ์ ศิลปินแห่งชาติ สาขาทัศนศิลป์ (จิตรกรรม) พ.ศ.2531 ผลงานทางทัศนศิลป์ของศาสตราจารย์พิเศษ เฉลิม นาศิริรักษ์ ที่ปรากฏเผยแพร่และเป็นที่รู้จักเป็นผลงานวาดจากสีน้ำและสีน้ำมัน สำหรับสีน้ำท่านได้รับฉายาว่าเป็น “ราชาน้ำ” สไตล์การวาดรูปของศาสตราจารย์พิเศษ เฉลิม นาศิริรักษ์ มี 2 ประเภทใหญ่ๆ คือ ภาพแบบสากล เป็นการวาดศิลปะแบบสมัยใหม่ โดยเฉพาะการเขียนแบบอิมเพรสชันนิสม์ เป็นการเขียนภาพดอกไม้ หุ่นนิ่ง ทิวทัศน์ ภาพคน ภาพคนเหมือน โดยภาพทิวทัศน์เขียนด้วยเกรียง เป็นเอกลักษณ์เฉพาะตัวของท่าน ส่วนอีกประเภท คือ ภาพประเพณีประยุกต์ ถ้าจัดสมัยกล่าวได้ว่าเป็นศิลปะร่วมสมัย เป็นการผสมผสานภาพประเพณีแบบเดิม แต่เปลี่ยนมุมมองของภาพ และเพิ่มเติมบุคลิกของบุคคลในภาพ รวมถึงองค์ประกอบในภาพเข้าไปใหม่ในแบบอย่างที่ไม่เคยปรากฏมาก่อนในภาพประเพณี ซึ่งมีแนวทางเดียวกับความคิดแบบศิลปะหลังสมัยใหม่ในปัจจุบัน ภาพที่สื่อออกมาเน้นวิถีชีวิตของสามัญชนหรือชาวบ้าน และไม่ยึดติดกับการวาดภาพประเพณีในกรอบเดิม ประเด็นนี้ทำให้ผู้วิจัยมีความคิดเห็นว่าศิลปินไทยก็มีความคิดนอกกรอบที่แตกต่างจากศิลปินในสมัยเดียวกันมาตั้งแต่สมัยขั้วอินโข่งในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 4) แต่ไม่ได้มีการสร้างทฤษฎีหรือแบบแผนในเอกลักษณ์ของศิลปินแต่ละท่าน จึงเป็นเพียงเอกลักษณ์เฉพาะของศิลปิน เมื่อศิลปินไม่มีชีวิตอยู่ที่

⁴ วิรุณ ตั้งเจริญ. (2552). *วิถีทัศนศิลป์วัฒนธรรม*. หน้า 46 – 47.

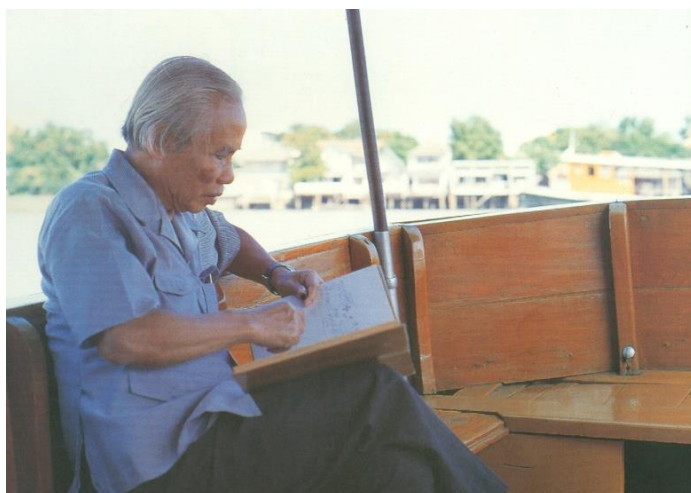
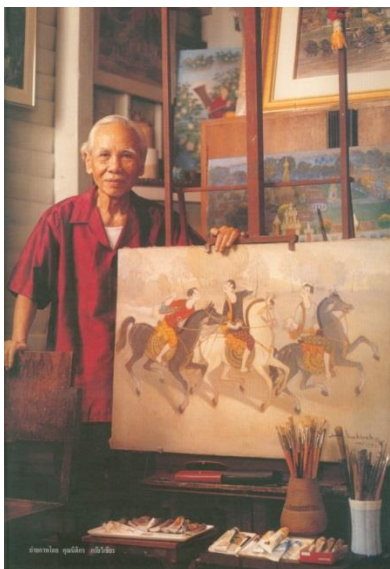
⁵ วิรุณ ตั้งเจริญ. (2546). *สุนทรียศาสตร์เพื่อชีวิต*. หน้า 49.

เหลือเพียงผลงานเดิมที่ศิลปินได้ถ่ายทอดไว้ให้ผู้คนได้กล่าวถึง อย่างไรก็ตาม ผลงานที่มีความแตกต่างจากศิลปินในสมัยของตน จัดเป็นการสร้างผลงานที่มีความคิดนอกกรอบที่อาจจะไม่เด่นชัดเหมือนศิลปะหลังสมัยใหม่

ชีวิตและผลงานทางทัศนศิลป์ของศาสตราจารย์พิเศษ เฉลิม นาคีรักษ์

ศาสตราจารย์พิเศษ เฉลิม นาคีรักษ์ เกิดเมื่อวันที่ 21 กันยายน พ.ศ.2460 ที่อำเภอตระการทิพย์ผลจังหวัดอุบลราชธานี ในวัยเด็กศาสตราจารย์พิเศษ เฉลิม นาคีรักษ์เรียนที่อุบลราชธานีจนถึงชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 6 หลังจากนั้น พ.ศ.2482 ได้เดินทางเข้ามาเรียนที่โรงเรียนเพาะช่าง กรุงเทพมหานคร จนจบประกาศนียบัตรครุมัธยมศึกษาชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 6 ในพ.ศ.2490 เริ่มต้นเป็นครูชั้นจัดว่า ที่โรงเรียนเพาะช่างตั้งแต่ พ.ศ.2483 เนื่องด้วยมีผลงานเป็นที่ประจักษ์ชัดแก่เพื่อนร่วมรุ่นและอาจารย์ ทำการสอนวาดรูปให้นักเรียนโรงเรียนเพาะช่างจนถึง พ.ศ.2519 ดำรงตำแหน่งเป็นคณบดีคณะศิลปกรรม วิทยาลัยเทคโนโลยีและอาชีวศึกษา และในพ.ศ.2520 เกษียณอายุราชการ และได้รับการแต่งตั้งให้เป็นศาสตราจารย์พิเศษ จากคณะศิลปกรรม วิทยาลัยเทคโนโลยีและอาชีวศึกษา (ราชวมงคล) ในพ.ศ.2531 ได้รับการยกย่องให้เป็นศิลปินแห่งชาติ สาขาทัศนศิลป์ (จิตรกรรม) ในพ.ศ.2533 มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ได้มอบศิลปศาสตรดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ สาขาทัศนศิลป์ พ.ศ.2535 ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ ประถมาภรณ์มงกุฎไทย ถึงแก่กรรมเมื่อวันที่ 2 ธันวาคม พ.ศ. 2545 รวมสิริอายุ 85 ปี 2 เดือน 12 วัน

ตลอดเวลาที่เป็นอาจารย์และผู้บริหารโรงเรียนเพาะช่าง ศาสตราจารย์พิเศษ เฉลิม นาคีรักษ์ ได้พัฒนาหลักสูตรการเรียนการสอนวิชาศิลปะในโรงเรียนเพาะช่าง ท่านปรับปรุงหลักสูตรครั้งสำคัญในพ.ศ.2515 แยกเป็นคณะวิชาศิลปะประจำชาติ คณะวิชาจิตรศิลปกรรม คณะวิชาออกแบบ และคณะวิชาทัศนกรรม โดยแยกย่อยคณะวิชา เหล่านี้เป็นแผนกต่างๆ อีกถึง 17 แผนก และได้บุกเบิกจนกระทั่งการศึกษาของโรงเรียนเพาะช่างก้าวไปจนถึงระดับปริญญา ศาสตราจารย์ ดร.วิรุณ ตั้งเจริญ ได้กล่าวไว้ว่า “อาจารย์เฉลิม นาคีรักษ์ เป็นภาพสัญลักษณ์อันงดงามของโรงเรียนเพาะช่าง ทั้งในฐานะของการเป็นปูชนียบุคคล การเป็นผู้บริหาร และโดยเฉพาะอย่างยิ่ง การเป็นศิลปินที่สร้างสรรค์งานจิตรกรรมอย่างสม่ำเสมอ ทั้งการเป็นผู้บุกเบิกจิตรกรรมสีน้ำมัน ภาพบุคคล และภาพทิวทัศน์ ซึ่งภาพสัญลักษณ์อันโดดเด่นและหาได้ยากยิ่งเช่นนี้ ย่อมเป็นพลังอันสำคัญที่จะกระตุ้นเตือนครูอาจารย์และสานุศิษย์จากสถาบันแห่งนี้”⁶

ภาพศาสตราจารย์พิเศษ เฉลิม นาคีรักษ์ ถ่ายกับผลงาน และภาพขณะนั่งทำงานสเก็ตภาพ

ที่มา : คณะกรรมการบริหารสมาคมศิษย์เก่าเพาะช่าง. (2543). 84 ปีชาตกาล ศ.เฉลิม นาคีรักษ์.

⁶ วิรุณ ตั้งเจริญ. (2548). ศิลปะและสังคม. หน้า 129.

ตลอดชีวิตของศาสตราจารย์พิเศษ เอลิม นาครีกษ์ ท่านสร้างผลงานไว้เป็นจำนวนมาก ท่านทำงานศิลปะ 2 แบบ คือ แบบสากลซึ่งเป็นแบบสมัยใหม่ และแบบที่ท่านเรียกว่า แบบประเพณีประยุกต์ ในเรื่องของเทคนิคและวัสดุนั้น ท่านเขียนสีน้ำ สีน้ำมัน และสีพลาสติค ในด้านสีน้ำมันซึ่งเป็นแบบสากล ท่านเขียนในแบบ อิมเพรสชันนิสม์ เป็นการเขียนภาพดอกไม้ ฟุ่่นึง ทิวทัศน์ ภาพคน ภาพคนเหมือน และภาพอื่นๆ จนเกิดความถนัดเป็นเอกลักษณ์เฉพาะตัว ภาพทิวทัศน์นั้นนอกจากการเขียนด้วยสีน้ำและสีน้ำมัน ยังมีการเขียนด้วยเกรียง ส่วนภาพคนเขียนด้วยพู่กัน⁷ ผลงานของท่านมีเป็นจำนวนมาก สามารถแบ่งประเภทภาพได้เป็น 10 ประเภท⁸ คือ

1. ภาพพระบรมสาทิสลักษณ์ และพระสาทิสลักษณ์ (สีน้ำมัน)
2. ภาพเหมือนบุคคลทั่วไป (สีน้ำมัน)
3. ภาพประวัติศาสตร์ (สีน้ำมัน)
4. ภาพชุดศิลปะประเพณีประยุกต์ (สีน้ำมัน)
5. ภาพทิวทัศน์ (สีน้ำมัน – เกรียง)
6. ภาพสีน้ำ ได้แก่ ชุดชนบท ชุดชุมชนริมคลอง ชุดวัด ชุดสถานที่สำคัญในญี่ปุ่น ชุดสถานที่สำคัญในสหรัฐอเมริกา ชุดภาพเหมือนบุคคล
7. ภาพร่าง ได้แก่ ทิวทัศน์ ภาพคน ภาพสัตว์ ภาพพิธีกรรม ภาพสิ่งของเครื่องใช้
8. ภาพประกอบและภาพหน้าปก
9. งานแสดงภาพ ตั้งแต่ พ.ศ.2487 – 2545
10. แบบเรียนวิชาศิลปะศึกษาทั้งระดับประถมและระดับมัธยม

ศาสตราจารย์พิเศษ เอลิม นาครีกษ์ ได้รับฉายาว่า “ราชาสีน้ำ” อันเนื่องจากท่านสามารถบังคับพู่กันและสีให้เป็นไปตามใจนึกได้รวดเร็ว ฉับไว ผลงานของท่านเป็นที่ชื่นชอบจากผู้สะสมงานศิลปะทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ชมพูนุท นาครีกษ์ บุตรสาวของท่านได้ให้สัมภาษณ์เรื่องฉายา “ราชาสีน้ำ” ว่า “...อาจจะเป็นเพราะว่าขณะนั้น ผู้คนยังไม่ค่อยจะวาดภาพเผยแพร่ในเชิงพาณิชย์มาก แล้วก็ความเชี่ยวชาญของคนที่ว่าได้ก็ยังมีน้อยฝีมือของคุณพ่อประจักษ์ทั้งในหมู่นักเรียน แล้วก็ครูที่โรงเรียน แต่ที่จะออกสู่ปวงชนขณะนั้นก็คือคุณพ่อได้นำภาพบางส่วนไปจำหน่ายหรือไปฝากไว้ที่ร้านขายของที่ระลึกแถวย่านชาวต่างชาติ เพราะฉะนั้นฝีมือของคุณพ่อก็เป็นที่ยู่งักกันในหมู่นักท่องเที่ยวหรือชาวต่างชาติที่ผ่านไปมาในแถวนั้น เพราะฉะนั้นถ้าฝีมือของคุณพ่อไม่ดีพอ พวกนี้ก็จะไม่เผยแพร่ ไม่ระบือมา เพราะอันนี้ไม่ใช่แค่กิตติศัพท์ที่ลูกศิษย์ลูกหาตั้งให้เอง แต่เป็นที่รู้จักกันในวงศิลปะ แล้วภาพของคุณพ่อที่ว่า เป็น ราชาสีน้ำ คือคุณพ่อวาดได้แบบภาพไม่ซ้ำ ถ้าคนวาดสีน้ำไม่เป็น ก็จะถูกไปถูกมาใช้พู่กันจนกระทั่งกระดาษมันเป็นขุย...คุณพ่อจะวาดแบบไว้มาก วาดภาพทิวทัศน์สีน้ำที่พอจะจำได้ตั้งแต่ยุคเล็กๆ เพียงไม่ถึงชั่วโมงเอง คุณพ่อก็จะวาดเสร็จรูปหนึ่ง แล้วรูปที่ขึ้นชื่อมาก ที่คนชอบมาก ก็คือ รูปพระปรางค์วัดอรุณ หรือวัดปากคลองอะไรต่างๆ แล้วก็พวกเรือเรื่อแจว เรือพาย คุณพ่อจะเชี่ยวชาญมาก พวกเรือที่อยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยา...”⁹

⁷ คณะกรรมการบริหารสมาคมศิษย์เก่าเพาะช่าง. (2543). 84 ปีชาตกาล ศ.เอลิม นาครีกษ์. หน้า 9 -11.

⁸ ครอบครวนาครีกษ์. (2546). ศาสตราจารย์เอลิม นาครีกษ์ ศิลปินแห่งชาติ ทัศนศิลป์ (จิตรกรรม) 2531. หน้า 9 – 10.

⁹ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ชมพูนุท นาครีกษ์. (2557, 13 พฤศจิกายน). สัมภาษณ์โดย ปิยะนาถ อังควาณิกุล, ที่คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.

ภาพขบวนเรือสุพรรณหงส์แล่นผ่านหน้าพระปรางค์วัดอรุณราชวราราม

ภาพเรือต่างๆ ที่อยู่ในแม่น้ำเจ้าพระยาหน้าพระปรางค์วัดอรุณราชวราราม

ที่มา: คณะกรรมการบริหารสมาคมศิษย์เก่าเพาะช่าง (2543). 84 ปี ชาตกาล ศ.เฉลิม นาคีรักษ์.

การริเริ่มสร้างสรรค์งานศิลปะประเพณีประยุกต์ : แนวความคิดนอกกรอบ

การเข้าเรียนศิลปะในโรงเรียนเพาะช่างของศาสตราจารย์พิเศษ เฉลิม นาคีรักษ์ เป็นการเรียนพื้นฐานทางศิลปะทั้งศิลปะแบบไทยและศิลปะแบบสากลซึ่งกำลังเป็นที่เผยแพร่ในขณะนั้นเช่นเดียวกับศิลปินที่มีชื่อเสียงหลายท่าน การเรียนการสอนที่โรงเรียนเพาะช่างส่วนใหญ่อีกจะเป็นอาจารย์ชาวไทย ได้แก่ อาจารย์ขุนศรีศุภหัตถ์ อาจารย์โพธิ์ ใจอ่อนนุ่ม อาจารย์แนบ บังคม อาจารย์จิตร บัวบุศย์ (ภายหลังเปลี่ยนชื่อเป็นอาจารย์ประภิต บัวบุศย์) และอาจารย์สังัด มุสิกถาวร เฉพาะด้านศิลปะไทยได้ศึกษากับอาจารย์พระเทวาภิรมมิต นอกจากนั้นมีอาจารย์ชาวญี่ปุ่น 2 ท่านคือ อาจารย์ไฉวาเซ และอาจารย์นิโร โยโกด้า นอกจากนั้นแล้วทางโรงเรียนเพาะช่างได้ส่งศาสตราจารย์พิเศษ เฉลิม นาคีรักษ์ ไปอบรมวิชาทฤษฎีศิลปะกับศาสตราจารย์ศิลป์ พีระศรี ที่มหาวิทยาลัยศิลปากรเป็นเวลา 6 เดือน¹⁰

ผลงานของศาสตราจารย์พิเศษ เฉลิม นาคีรักษ์ สามารถแบ่งเป็นงานศิลปะ 2 แบบ คือ แบบสากล และแบบที่ท่านเรียกเองว่า แบบประเพณีประยุกต์ ในแบบสากลท่านเขียนตามลักษณะความรู้และเทคนิคที่ได้รับอิทธิพลจากการศึกษาแบบตะวันตก แต่ศาสตราจารย์พิเศษ เฉลิม นาคีรักษ์ก็การดัดแปลงเป็นเทคนิคเฉพาะตัว การวาดภาพสีน้ำมันเป็นการวาดแบบ อิมเพรสชั่นนิสม์ เป็นการวาดภาพดอกไม้ หุ่นนิ่ง ทิวทัศน์ ภาพคน ภาพคนเหมือน และภาพอื่นๆ จนเป็นความถนัดและเอกลักษณ์เฉพาะตัว โดยภาพทิวทัศน์นั้นศาสตราจารย์พิเศษ เฉลิม นาคีรักษ์ จะเขียนด้วยเกรียง ส่วนภาพคนจะวาดด้วยพู่กัน¹¹ เทคนิคและเอกลักษณ์ในภาพคนของศาสตราจารย์พิเศษ เฉลิม นาคีรักษ์ คือการลงรายละเอียดใน

¹⁰ คณะกรรมการบริหารสมาคมศิษย์เก่าเพาะช่าง. (2543). เล่มเดิม. หน้า 7.

¹¹ แหล่งเดิม. หน้า 11.

ลวดลายเสมือนจริง โดยเฉพาะลวดลายผ้าหรือเครื่องแต่งกายที่ปรากฏในภาพ อีกทั้งศาสตราจารย์พิเศษ เฉลิม นาศิริรักษ์ เป็นศิลปินที่ไม่หยุดนิ่ง ท่านคิดค้นและพัฒนางานของท่านอยู่ตลอดเวลา หลังจากที่ท่านมีโอกาไปอบรมที่ญี่ปุ่น ท่านก็มาทำการทดลอง ค้นคว้าตัวตนและค้นหาวิธีการ นำเทคนิคบางอย่างจากญี่ปุ่นมาใช้ ทดลองใช้สีฝุ่นแบบญี่ปุ่น แล้วก็ผสมน้ำมัน ผสมกาว เป็นทำนองคล้ายๆ สีอะคริลิกในปัจจุบัน ภาพที่มีชื่อเสียงของท่านหลายภาพเป็นภาพทิวทัศน์¹²

ส่วนภาพแบบประเพณีประยุกต์ เป็นการแสดงความคิดเห็นนอกกรอบทางทัศนศิลป์ของศาสตราจารย์พิเศษ เฉลิม นาศิริรักษ์ กล่าวได้ว่าเป็นภาพที่แสดงเอกลักษณ์และเป็นตัวตนของศาสตราจารย์พิเศษ เฉลิม นาศิริรักษ์ ที่ศิลปินและนักชื่นชมศิลปะหลายท่านจะทราบทันทีว่าเป็นผลงานของท่านเมื่อแรกเห็นภาพ เป็นผลงานที่ถูกกล่าวถึงเกี่ยวกับงานของท่านมากที่สุด และเป็นการแสดงถึงความสนใจในการพัฒนาตนเองโดยไม่ยึดติดกับรูปแบบเดิมที่เคยมีการสอนกันมาหลายสมัย

คำว่า ความคิดนอกกรอบ หมายถึง ความคิดที่แตกต่างจากความคิดเดิม ความคิดที่อาจไม่เป็นไปตามแบบแผน ความคิดที่ตรงกันข้ามกับความคิดเดิม ความคิดที่อาจจะเชื่อไม่เหมือนคนอื่น ความคิดในเชิงสร้างสรรค์ เกิดสิ่งใหม่ๆ ที่แตกต่างจากเดิม หรือได้ผลที่ดีกว่าเดิมซึ่งเป็นผลเชิงบวก ส่วนผลเชิงลบคือสิ่งที่เปลี่ยนแปลงใหม่นี้ ไม่เป็นที่ยอมรับของสังคม เป็นสิ่งที่ปฏิบัติแล้วไม่ได้ผลดี ไม่สามารถใช้งานได้จริง ก็ต้องมีวิธีการจัดการกับผลเชิงลบ

สำหรับความคิดในด้านทัศนศิลป์ ผลในเชิงลบมีน้อยกว่าผลในเชิงบวก เพราะงานทางทัศนศิลป์เป็นงานถ่ายทอดสุนทรียะในสิ่งที่ศิลปินได้เห็นจากธรรมชาติ จากสถานการณ์จริง รวมไปถึงสร้างงานจากจินตนาการซึ่งสามารถมีมุมมองที่แตกต่างได้อย่างหลากหลาย ส่วนใหญ่ผลในเชิงลบทางทัศนศิลป์ คือไม่เป็นที่ยอมรับ ไม่เป็นที่นิยม หรืออาจมีกระแสต่อต้านจากสังคมซึ่งขึ้นอยู่กับว่าจะแพร่กระจายในวงกว้างแค่ไหน ถ้าเป็นที่เผยแพร่ในวงกว้างต่อสังคม ศิลปินก็อาจได้รับคำวิพากษ์วิจารณ์หรือต่อต้านผลงานเป็นระยะเวลานานได้ ผลงานภาพประเพณีประยุกต์ของศาสตราจารย์พิเศษ เฉลิม นาศิริรักษ์ ก็เช่นกัน เมื่อแรกที่สร้างผลงานออกมาก็ได้รับการวิจารณ์จากแวดวงศิลปินและอาจารย์ที่สอนศิลปะอยู่บ้างในผลงานภาพประเพณีที่แตกต่างไปจากแบบเดิม

ลักษณะความคิดนอกกรอบในการสร้างผลงานทางทัศนศิลป์

ปัจจัยสำคัญในสร้างผลงานภาพประเพณีประยุกต์ในรูปแบบใหม่ที่เป็นการแสดงให้เห็นความคิดเห็นนอกกรอบทางทัศนศิลป์ของศาสตราจารย์พิเศษเฉลิม นาศิริรักษ์ ปัจจัยแรก เริ่มจากการเป็นนักพัฒนาของท่าน ท่านมีความคิดในการพยายามสร้างเทคนิคในการผสมสีแบบใหม่ ลองหาสูตรการผสมสีเองซึ่งทำการทดลองอยู่หลายครั้ง และเริ่มการทดลองด้วยการวาดภาพทิวทัศน์ จากนั้นท่านก็วาดภาพวิถีชีวิตของชาวอีสาน ปัจจัยอีกประการหนึ่ง คือเนื่องจากท่านเป็นชาวจังหวัดอุบลราชธานี เกิดและเติบโตมาในท้องถิ่นภาคอีสาน ภาพวิถีชีวิตต่างๆ จึงเป็นภาพที่ท่านจดจำและคุ้นเคย ต่อมาท่านคิดว่าการสร้างสไตล์ใหม่ของท่านไม่เหมาะกับภาพวิถีชีวิต ท่านจึงเปลี่ยนมาเน้นภาพประเพณีซึ่งทำให้ท่านมีชื่อเสียง ด้วยการวาดภาพแบบประเพณีประยุกต์ ตามที่ทายาทของท่านได้ให้สัมภาษณ์ว่า

“...ผสมว่าวิธีไหนจะออกมา แล้วก็คือวาดภาพ ตอนแรกก็ภาพทิวทัศน์ก่อน แล้วก็ภาพชีวิตที่คุณพ่อเคยเห็น คือ บรรยากาศของทางอีสาน...อย่างขบวนวัว ขบวนควาย แล้วจนกระทั่งที่สุด คุณพ่อก็บอก มันต้องใช้สีน้ำมัน แต่จะวาดเป็นแบบภาพจิตรกรรมฝาผนังแบบจารีต คุณพ่อก็บอกว่าอันนั้นมันดูเป็นแบบจารีตไป แล้วก็ภาพแบบจารีตจะมรดกภาพแบบวิถีชาวบ้าน มันก็ไม่เหมาะ เพราะฉะนั้นที่สุดคุณพ่อก็บอกว่าวาดเป็นภาพของพิธีหรือขนบประเพณีแบบทางอีสาน โดยใช้สีน้ำมัน ก็เป็นภาพประเพณียุคแรกขึ้นมา แล้วก็เปิดการแสดงที่บางกะปิแกลลอรี่ ปรากฏว่าได้รับการตอบรับจากผู้คนทั่วไปในวงการทั้งวงการ

¹² ผู้ช่วยศาสตราจารย์ชมพูนุท นาศิริรักษ์. (2557, 13 พฤศจิกายน). สัมภาษณ์โดย ปิยะนาถ อังควาณิชกุล, ที่คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.

ศิลปะและไม่ศิลปะ...”¹³

การสร้างผลงานทางทัศนศิลป์ในแบบประเพณีประยุกต์ของศาสตราจารย์พิเศษ เฉลิม นาคีรักษ์ สามารถศึกษาในแต่ละด้านได้ ดังนี้

ด้านเนื้อหา

งานของท่านในแนวนี้นั้นส่วนใหญ่จะเน้นภาพบุคคลกลุ่มเพราะสามารถสร้างความเป็นชีวิตชีวาได้อย่างชัดเจน ส่วนใหญ่เน้นภาพประเพณีท้องถิ่นที่มีชื่อเสียง เช่น ภาพประเพณีวิ่งควาย จังหวัดชลบุรี ภาพเซิ้งบั้งไฟ ประเพณีในท้องถิ่นภาคอีสาน ภาพประเพณีไทยสำคัญที่เป็นที่รู้จัก เช่น ประเพณีสงกรานต์ ประเพณีลอยกระทง ประเพณีแห่เทียนพรรษา และพระราชพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ ภาพที่สร้างชื่อเสียงและแสดงเอกลักษณ์ให้แก่ศาสตราจารย์พิเศษ เฉลิม นาคีรักษ์ อีกประเภทหนึ่ง คือการวาดภาพการละเล่นไทย เป็นภาพที่หาชมได้ยากในปัจจุบัน ภาพที่มีชื่อเสียง ได้แก่ เด็กตีวงล้อ เด็กขี่ม้ากบกล้วย รวมไปถึงภาพที่แสดงวิถีชีวิตชนบทไทย เช่น บรรยากาศการแจวเรือในตลาดน้ำ การพายเรือเก็บดอกบัว การดำครกกระเดื่อง

ด้านเทคนิค

ในอดีตการเขียนภาพประเพณีมี 2 มิติ คือเส้นและสีแบน ภาพคนจะมีลีลาอ่อนช้อยและแสดงความรู้สึกด้วยท่าทางเท่านั้น ใบหน้าไม่แสดงความรู้สึก เน้นให้เด่นชัดและเกิดความรู้สึกด้วยการตัดเส้น ภาพคนจะมีความรู้สึกว่ามีความเป็นไปได้อย่างสมจริง ทางกายวิภาค ศิลปะสากลมี 3 มิติ คือ เส้น สี และแสงเงา ภาพจะมีความรู้สึกว่ามีชีวิตเหมือนที่เป็นอยู่ในธรรมชาติจริงๆ แต่แนวการเขียนภาพประเพณีของศาสตราจารย์พิเศษ เฉลิม นาคีรักษ์ ที่ปรากฏคือยังคงไว้ 2 มิติ เส้นและสีแบน เน้นความรู้สึกด้วยเส้นไว้ ส่วนลีลาแสดงให้เห็นอย่างอ่อนช้อยมาก เพิ่มการแสดงออกทางใบหน้า การแสดงความรู้สึกถ่ายทอดอารมณ์ และเติมบรรยากาศอย่างแบนบาง¹⁴ นอกจากนั้นแล้ว การเขียนภาพประเพณีแบบเดิม มีอุดมคติการจัดวางภาพแบบตาดอก เล่าเรื่องจากบนลงล่าง หรือซ้ายไปขวา ซึ่งศาสตราจารย์พิเศษ เฉลิม นาคีรักษ์ ท่านมีความคิดเห็นว่าเป็นการขัดกับความรู้สึก และธรรมชาติการมองเห็น จึงทำให้สับสนและเข้าใจยากซึ่งความงามในศิลปะ วัฒนธรรมไทยได้ไม่รวดเร็ว ควรประยุกต์บางส่วนที่สับสนให้เข้าใจได้ง่ายขึ้น เช่น การจัดวางภาพที่เป็นประธานของเรื่องให้เด่นกว่าภาพส่วนอื่นๆ ส่วนรองลงไปให้จัดเป็นส่วนส่งเสริมและสนับสนุนให้ภาพประธานเด่นขึ้น และให้คงรักษาการจัดภาพแบบตาดอกไว้ แต่เพิ่มความมีชีวิตชีวาขึ้นบ้าง¹⁵

ด้านมุมมอง

ศาสตราจารย์พิเศษ เฉลิม นาคีรักษ์ ชอบวาดภาพประเพณีเหมือนศิลปินไทยหลายท่าน แต่ในส่วนที่แตกต่างจากศิลปินท่านอื่นมากที่สุด คือการแสดงลีลา ท่าทาง และสีหน้า ของบุคคลในภาพที่มีชีวิตชีวาเกินจริง แต่สามารถดึงความรู้สึกของผู้ชมผลงานให้เข้าไปมีอารมณ์ร่วมกับกิจกรรมในภาพได้อย่างรวดเร็ว นับเป็นการบุกเบิกรูปแบบจิตรกรรมภาพประเพณีใหม่ ที่ภายหลังเรียกผลงานของท่านว่า ศิลปะประเพณีประยุกต์ เอกลักษณ์ที่ท่านสร้างขึ้นใหม่ คือ ทุกคนในภาพจะไม่มีใครยืนตรง ต้องมีการโค้งตัว ไม่ไปข้างหน้า ข้างซ้าย ข้างขวา ก็ต้องโน้มตัวไปข้างหลัง ทุกคนจะต้องมีลีลา แสดงการเคลื่อนไหว แสดงความรู้สึกและอารมณ์ทั้งสีหน้าและท่าทาง ไม่ว่าจะเป็นเด็กเล่นม้ากบกล้วย เด็กเล่นตีวงล้อ ประเพณีลอยกระทง เซิ้งบั้งไฟ ประเพณีสงกรานต์ ที่ศิลปินสามารถถ่ายทอดความรู้สึกสนุกสนานของผู้คนในประเพณีนี้ นอกจากนั้นอาจารย์ก็จะเพิ่มสัตว์เลี้ยวเล็กๆ เข้าไป อย่างภาพเด็กขี่ม้ากบกล้วย หรือเด็กตีวงล้อ ก็จะมีลูก

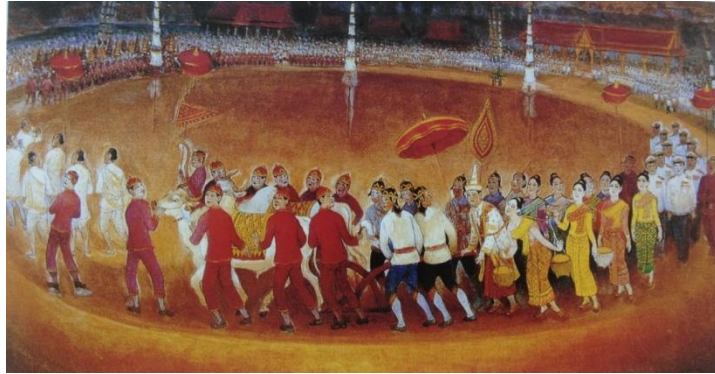
¹³ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ขมพูนุท นาคีรักษ์. (2557, 13 พฤศจิกายน). สัมภาษณ์โดย ปิยะนาถ อังควาณชกุล, ที่คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.

¹⁴ คณะกรรมการบริหารสมาคมศิษย์เก่าเพาะช่าง. (2543). *เล่มเดิม*. หน้า 11.

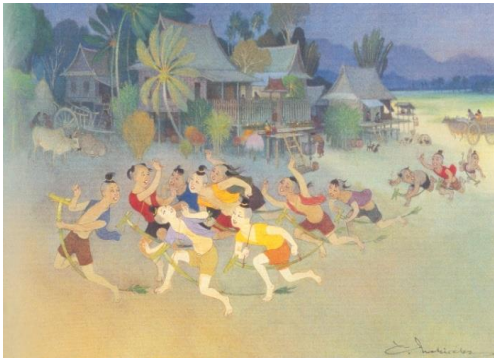
¹⁵ *แหล่งเดิม*. หน้า 14.

สุขเล็กๆ วิ่งตามกันเป็นพรวน ซึ่งมันเป็นชีวิตจริง เป็นการเพิ่มควมมีชีวิตชีวาในภาพมากยิ่งขึ้น อย่างภาพเก็บบัว ก็ต้อง
ก้มลงไปจนสุดตัว ซึ่งถ่ายทอดความรู้สึกว่าต้องเอื้อมลงไปเก็บได้ดีทีเดียว หรือภาพพิธีแรกนาขวัญ จะแสดงลักษณะ
เหมือนกับคนเดินอยู่ในขบวน จะต้องคอยดูหน้าดูหลัง ทำให้เรามีอารมณ์ร่วมกับคนในขบวนอย่างยิ่ง เป็นสไตล์เฉพาะ
ของศาสตราจารย์พิเศษ เฉลิม นาคีรักษ์ เอกลักษณ์ภาพประเพณีประยุกต์ของศาสตราจารย์พิเศษ เฉลิม นาคีรักษ์เช่นนี้
จึงเป็นภาพที่ผู้ชมเข้าใจการสื่อสารของศิลปินและจินตนาการเหตุการณ์จริงตามภาพที่ปรากฏได้อย่างรวดเร็วโดยไม่ต้อง
อาศัยพื้นความรู้ทางศิลปะมากนัก ก็สามารถเข้าใจและรับรู้ได้ง่าย

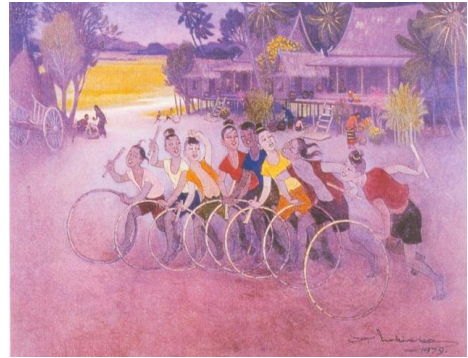
ผลงานภาพประเพณีประยุกต์

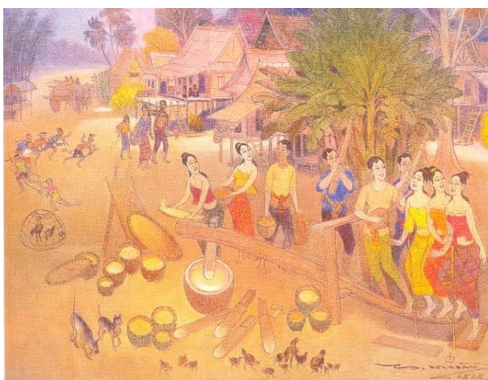
แรกนาขวัญ

เด็กซึ่มาากบกล้วย

เด็กตีวงล้อ

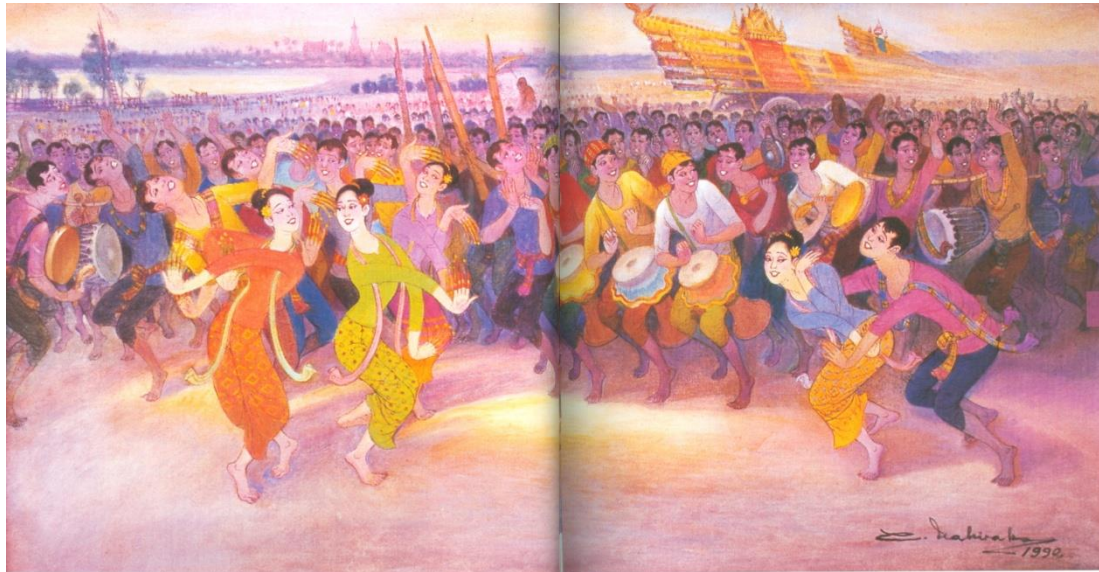

ครกกระเดื่อง

เก็บบัว

ที่มา : คณะกรรมการบริหารสมาคมศิษย์เก่าเพาะช่าง. (2543). 84 ปีชาตกาล ศ.เฉลิม นาคีรักษ์.

เซ็งบั้งไฟ

ที่มา : คณะกรรมการบริหารสมาคมศิษย์เก่าเพาะช่าง. (2543). 84 ปีชาตกาล ศ.เฉลิม นาคีรักษ์.

ภาพที่มีชื่อเสียงอย่างยิ่งคือ “ภาพเซ็งบั้งไฟ” โดยอาจารย์จะใสชบวนเซ็งไปข้างหน้าทั้งหญิงทั้งชายและแสดงลีลาที่เกินจริง แต่ว่ามันให้อารมณ์ ให้ความรู้สึก เหมือนว่าจะได้ยินเสียงกลองเสียงอะไรต่ออะไรจากภาพนั้น ภาพประเพณีของศาสตราจารย์พิเศษ เฉลิม นาคีรักษ์ ไม่ว่าจะประเพณีระดับหลวงหรือระดับราษฎร์จะมีลักษณะเหมือนกันหมด คือผู้คนในภาพจะต้องมีชีวิตชีวา ผู้ช่วยศาสตราจารย์ขมพูนท นาคีรักษ์ ได้อธิบายว่า “...ลีลาการไม่ยืนตรง ที่จริงในจิตรกรรมไทยก็จะพบลีลาแบบนี้ บ้างแต่ว่าจะอยู่ในกลุ่มของพวกสามัญชน จะแสดงออกซึ่งอากัปกริยา ไม่ใช่ภาพประเพณีจารีต ถ้าในกลุ่มเจ้านายก็จะเป็นแบบนั่งทำแขน ตัวตรง ยืนตัวตรง...”¹⁶ หลังจากแสดงภาพประเพณีในแบบฉบับของท่าน ในระยะแรกท่านก็ได้รับเสียงวิพากษ์วิจารณ์ และถูกติติงพอสมควรว่า “...วาดอะไร ผิดแบบแผนภาพไทยมันไม่ควรจะเป็นแบบนี้ ภาพไทยควรจะเป็นแบบภาพจิตรกรรมฝาผนัง แล้วก็ภาพไทยนั้นจะไม่แสดงอารมณ์ แต่ภาพของคุณพอจะแสดงอารมณ์ออกมาทางสีหน้า ทางท่าทาง... นักวิจารณ์ศิลปะบางคนก็บอกว่า ไม่ดี แต่ปรากฏว่าในภายหลัง นักวิจารณ์ซึ่งก็เป็นรุ่นน้อง รุ่นลูกศิษย์ ก็ยอมรับในการเปลี่ยนขนบการเขียนแบบนี้...”¹⁷ ไม่ว่าจะกระแสเสียงจะวิพากษ์วิจารณ์อย่างไร ศาสตราจารย์พิเศษ เฉลิม นาคีรักษ์ ไม่เกิดความรู้สึกหวั่นไหว ยังคงสร้างผลงานประเพณีประยุกต์ในแบบฉบับของท่านจนกลายเป็นเอกลักษณ์ที่โดดเด่น และได้รับการยอมรับในวงการศิลปะอย่างกว้างขวาง แสดงให้เห็นความคิดนอกกรอบของศาสตราจารย์พิเศษ เฉลิม นาคีรักษ์ ที่ไม่จำเป็นต้องวาดภาพประเพณีตามกรอบเดิมทั้งหมด ซึ่งงานทางทัศนศิลป์ก็มักมีศิลปินที่แสดงความคิดนอกกรอบอยู่เสมอมา แต่อาจแตกต่างกันตามยุคสมัยและมีการแสดงเอกลักษณ์ที่แตกต่างกัน จึงกล่าวได้ว่าศาสตราจารย์พิเศษ เฉลิม นาคีรักษ์ เป็นศิลปินไทยท่านหนึ่งที่แสดงความคิดนอกกรอบในผลงานทัศนศิลป์ของท่าน

¹⁶ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ขมพูนท นาคีรักษ์. (2557, 13 พฤศจิกายน). สัมภาษณ์โดย ปิยะนาถ อังควาณิกุล, ที่คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.

¹⁷ แหล่งเดิม.

ภาพพระบรมสาทิสลักษณ์

ที่มา: คณะกรรมการบริหารสมาคมศิษย์เก่าเพาะช่าง. (2543). 84 ปีชาตกาล ศ.เฉลิม นาคีรักษ์.

ความเป็นศิลปินที่มีคุณภาพสมแก่การเป็นศิลปินแห่งชาติ สาขาทัศนศิลป์ของท่าน ศาสตราจารย์พิเศษ เฉลิม นาคีรักษ์ ยังเป็นศิลปินที่จะวาดภาพใดๆ ท่านต้องมีประสบการณ์โดยตรง หรือถ้ายังไม่มีท่านจะพยายามในการเก็บข้อมูล การวาดรูปชุดพระราชวงศ์ซึ่งเป็นผลงานที่ท่านภูมิใจที่สุด ท่านต้องใช้เวลาศึกษารายละเอียดโดยดูจากภาพพระบรมฉายาลักษณ์เป็นเวลานาน กล่าวได้ว่าภาพพระบรมสาทิสลักษณ์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและภาพสมเด็จพระราชินีที่เห็นในท้องตลาดในยุคหลังนี้ มาจากจุดเริ่มต้นของอาจารย์ จุดเด่นของภาพคือรายละเอียดในชุดฉลองพระองค์ ภาพในหลวงเป็นภาพครึ่งพระองค์และทรงกรวย ครุยที่มีปีกทอง ส่วนภาพสมเด็จพระราชินี ก็จะทรงสะพักปีกทอง พระเกศาเป็นแบบมวยปีกปิ่น โดยอาจารย์ดูจากภาพของพระบรมฉายาลักษณ์ แล้วก็เอามาตีสเกล จึงค่อยวาดออกมา ภาพประเพณีต่างๆ วาดจากของจริงทั้งสิ้น ทั้งที่ประสบการณ์เคยพบเห็น การเดินทางไปเพื่อบันทึกบรรยากาศ โดยการสเก็ตภาพ รวมไปถึงการสเก็ตภาพหน้าโทรทัศน์ ถ้าเป็นเครื่องสูงในพระราชพิธี หรือขบวนเรือต่างๆ อาจารย์จะไปศึกษาที่พิพิธภัณฑ์แล้วทำการสเก็ตภาพไว้¹⁸

ภาพศาสตราจารย์พิเศษ เฉลิม นาคีรักษ์ ขณะที่ท่านกำลังสเก็ตภาพเรือพระที่นั่ง

ที่มา: คณะกรรมการบริหารสมาคมศิษย์เก่าเพาะช่าง (2543). 84 ปีชาตกาล ศ.เฉลิม นาคีรักษ์.

ศิลปินย่อมไม่กลัวการเปลี่ยนแปลง

จะเห็นได้ว่า ศาสตราจารย์พิเศษ เฉลิม นาคีรักษ์ เป็นทั้งศิลปิน นักพัฒนา และนักการศึกษา ซึ่งอาจเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ท่านเกิดความคิดนอกรอบทางทัศนศิลป์ หรือสร้างแนวทางการใหม่ในผลงานของท่าน นอกจากการพัฒนางานอันโดดเด่นของท่านแล้ว ในขณะที่เป็นอาจารย์โรงเรียนเพาะช่าง ท่านได้ให้หลักในการดำเนินชีวิตแก่ลูกศิษย์

¹⁸ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ขมพูนท นาคีรักษ์. (2557, 13 พฤศจิกายน). สัมภาษณ์โดย ปิยะนาถ อังควาณชกุล, ที่คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.

เพื่อให้บรรลุความสำเร็จก้าวหน้าไว้ 8 ประการ ซึ่งมีตัวย่อ 8 ตัวในภาษาอังกฤษ คือ KAPIDENG (กาปิแดง) แต่ลูกศิษย์ของท่านเห็นว่าเรียกยาก จึงเปลี่ยนเป็นภาษาไทยว่า “กะปิแดง” กลายเป็นกะปิแดงของอาจารย์เฉลิม นาศิริรักษ์ ที่ลูกศิษย์จำได้และใช้เป็นหลักในการดำเนินชีวิต¹⁹ ดังนี้

K	คือ Knowledge	ความรู้
A	คือ Appreciation	ความเข้าใจ พึงพอใจ ซาบซึ้ง
P	คือ Praticice	การปฏิบัติ
I	คือ Intelligence	การมีไหวพริบ ไหวพริบ ฉลาด
D	คือ Declare	การเปิดเผยตัวเอง การประกาศ
E	คือ Expert	ความเป็นผู้ชำนาญการ
N	คือ New	ความแปลกใหม่
G	คือ Goal	การบรรลุถึงจุดมุ่งหมายที่ตั้งไว้

หลักทั้ง 8 ประการ เมื่อพิจารณาอย่างถ่องแท้แล้ว จะเห็นได้ว่า ศาสตราจารย์พิเศษ เฉลิม นาศิริรักษ์ ท่านได้ปฏิบัติตนเป็นแบบอย่างที่ดีแก่ลูกศิษย์ ไม่ว่าจะเป็นศิลปินในงานศิลปะร่วมสมัย หรือศิลปะหลังสมัยใหม่ (โพสต์โมเดิร์น) สามารถนำหลักคิดของท่านไปถ่ายทอดได้ในทุกคนเซปต์ สังขกรรมประการหนึ่งที่ผู้เขียนค้นพบกับการศึกษางานศิลปะชีวิตและผลงานของศิลปินหลายท่าน คือ ศิลปินไม่เคยกลัวการเปลี่ยนแปลง ตรงกันข้ามการเปลี่ยนแปลงกลับเป็นสิ่งที่ท้าทายต่อศิลปินยิ่งนัก ได้ค้นพบสิ่งแปลกใหม่ ได้สร้างสรรค์งานอันโดดเด่นของตน ดังคำที่ปีศาจโซ กล่าวไว้ว่า “สำหรับข้าพเจ้าแล้ว ศิลปะไม่มีอดีตและไม่มีอนาคต ถ้าผลงานศิลปะใดก็ตามไม่สามารถคงอยู่ได้ในปัจจุบัน มันคงต้องเป็นสิ่งที่ไม่มีใครสนใจ ไม่ว่าจะเป็ศิลปะกรีก อียิปต์ หรือผลงานศิลปะของจิตรกรผู้ยิ่งใหญ่ในอดีต ย่อมไม่ใช่ศิลปะอดีต มันอาจมีค่ามีความหมายในปัจจุบันมากกว่าที่เคยเป็นมา ศิลปะไม่เคยปฏิวัติตัวเอง แต่ด้วยความคิดของคนเราที่เปลี่ยนไป การแสดงออกก็เปลี่ยนแปลงไปด้วย”²⁰

สรุปและอภิปรายผล

เมื่อก้าวเข้าสู่ยุคศิลปะสมัยใหม่ งานศิลปะเป็นงานที่สื่อและถ่ายทอดความคิดของมนุษย์มากขึ้น จนกระทั่งมาถึงศิลปะร่วมสมัย หรือศิลปะหลังสมัยใหม่ในปัจจุบัน งานศิลปะเป็นงานที่ไร้กรอบ ไร้รูปแบบตายตัวใดๆ ทั้งสิ้น แต่เป็นงานที่เน้นการสื่อทางความคิด และแสดงการเป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติมากขึ้น บางครั้งศิลปินก็มีความคิดเฉพาะของตนเอง

ถึงแม้ว่าศาสตราจารย์พิเศษ เฉลิม นาศิริรักษ์ ศิลปินแห่งชาติ สาขาทัศนศิลป์ พ.ศ.2531 จะไม่ได้เกิดและสร้างผลงานในยุคหลังสมัยใหม่ หรือโพสต์โมเดิร์น แต่ท่านก็มีความคิดนอกรอบในลักษณะงานที่แสดงถึงความคิดสร้างสรรค์ได้แก่ เปลี่ยนมุมมองในการมองภาพประเพณี ที่ไม่ต้องจัดวางภาพแบบตานก เล่าเรื่องจากบนลงล่าง แต่จัดวางตำแหน่งภาพหลักหรือภาพประธานให้เห็นเด่นกว่าภาพส่วนอื่นไปเลย ลักษณะท่าทางของบุคคลในภาพแสดงกริยาอาการตามลักษณะวิถีชีวิตและประเพณีอย่างชัดเจนมากขึ้น โดยเฉพาะลีลาของบุคคลในภาพนั้น ศาสตราจารย์พิเศษ เฉลิม นาศิริรักษ์ จะวาดในลักษณะลีลาอ่อนช้อยทั้งเสมือนจริงและมากกว่าความเป็นจริงเพื่อให้ผู้ชมภาพเข้าใจในกิจกรรมของบุคคลในภาพ

กล่าวโดยสรุป ศิลปินในทุกสมัยถ่ายทอดผลงานผ่านเรื่องราวในสมัยของตน ทั้งทางการเมือง การปกครอง เศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม และเทคโนโลยี ดังนั้นจอห์น รัสกิน จึงได้กล่าวว่า “ชาติที่ยิ่งใหญ่จะเขียนหนังสือแสดงความ เป็นชาติของตนไว้ 3 เล่ม คือ หนังสือแห่งการกระทำ หนังสือแห่งคำพูด และหนังสือศิลปะ เพียงหนังสือเล่มใดเล่มหนึ่ง

¹⁹ ครอบครวนาศิริรักษ์. (2546). เล่มเติม. หน้า 48 – 50.

²⁰ วิรุณ ตั้งเจริญ. (2547). ศิลปะหลังสมัยใหม่. หน้า 34.

ไม่สามารถสร้างความเข้าใจได้ จนกว่าจะได้อ่านที่เหลืออีก 2 เล่ม หนังสือที่มีคุณค่าที่สุดใน 3 เล่มนั้น คือเล่มสุดท้าย”²¹ เหตุที่ศิลปะมีความสำคัญเช่นนั้นก็เพราะศิลปะคือการถ่ายทอด ความคิด ความเชื่อ ศาสนา สังคม เศรษฐกิจ และ วัฒนธรรมของชาตินั้นๆ ศิลปะแสดงให้เห็นถึงการสั่งสมอารยธรรมของชาตินั้นมาอย่างยาวนาน นอกจากนั้นแล้วผลงานของศิลปินยังสะท้อนความคิดในด้านต่างๆ ของศิลปินด้วยเช่นกัน สำหรับศาสตราจารย์พิเศษ เฉลิม นาคีรักษ์ ผลงานของท่านแสดงให้เห็นถึงความประทับใจในวิถีชีวิตแบบชนบท และให้ความสำคัญกับประเพณีและวิถีชีวิตแบบไทย โดยใช้ความคิดนอกกรอบจากภาพประเพณีแบบเดิมมาสร้างสรรค์ผลงานในรูปแบบใหม่ที่เรียกว่า “ภาพประเพณีประยุกต์”

ข้อเสนอแนะ

หากสนใจศึกษาเพิ่มเติมสามารถค้นคว้าข้อมูลตามเอกสารอ้างอิง หรือสอบถามมาที่ piyanardu@swu.ac.th

กิตติกรรมประกาศ

บทความนี้เป็นกรปรับเปลี่ยนเนื้อหาจากบทความที่ผู้เขียนได้เขียนขึ้นระหว่างการศึกษาระดับปริญญาเอก ศิลปศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาศิลปและวัฒนธรรม ในรายวิชา RA 821 Development of Thoughts in Society ภายใต้กรอบแนวคิด ชีวิต เศรษฐกิจ และวัฒนธรรม ผู้วิจัยขอกราบขอบพระคุณ ศาสตราจารย์ ดร.วิรุณ ตั้งเจริญ อาจารย์ผู้สอนและชี้แนะแนวทาง แก่ใจให้มีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น ขอกราบขอบพระคุณ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ชมพูนุท นาคีรักษ์ อาจารย์ผู้สอนวิชาประวัติศาสตร์และเป็นทายาทโดยตรงของศาสตราจารย์พิเศษ เฉลิม นาคีรักษ์ ทำให้ได้ข้อมูลและภาพประกอบในบทความนี้ ขอกราบขอบพระคุณผู้ทรงคุณวุฒิที่ได้ให้คำชี้แนะที่มีคุณค่ายิ่ง ขอขอบพระคุณ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ชลวิทย์ เจียรจิตต์ คณบดีคณะสังคมศาสตร์ ที่สนับสนุนในการเรียนระดับปริญญาเอก ขอขอบพระคุณคณาจารย์และบุคลากร ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ที่สนับสนุนและเอื้อเฟื้อเวลาแก่ผู้เขียนในการศึกษาค้นคว้า

เอกสารอ้างอิง

หนังสือ

- คณะกรรมการบริหารสมาคมศิษย์เก่าเพาะช่าง. (2543). 84 ปีชาตกาล ศ.เฉลิม นาคีรักษ์. กรุงเทพฯ: สมาคมศิษย์เก่าเพาะช่าง.ครอบครัวนาคีรักษ์. (2546). ศาสตราจารย์เฉลิม นาคีรักษ์ ศิลปินแห่งชาติ ทัศนศิลป์ (จิตรกรรม) 2531. ม.ป.ท. จันทน์ เจริญศรี. (2544). โพสต์โมเดิร์นกับสังคมวิทยา. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์วิภาษา.
- วิรุณ ตั้งเจริญ. (2552). **วิสัยทัศน์ศิลปวัฒนธรรม**. กรุงเทพฯ: ศูนย์สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- _____. (2553). **วิสัยทัศน์ศิลปกรรม**. กรุงเทพฯ: ศูนย์สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- _____. (2548). **ศิลปะและสังคม**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์อ็อนดีไอคิว.
- _____. (2547). **ศิลปะหลังสมัยใหม่**. กรุงเทพฯ: สันติศิริการพิมพ์.
- _____. (2546). **สุนทรียศาสตร์เพื่อชีวิต**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์อ็อนดีไอคิว.
- สุภัทรดิศ ดิศกุล, หม่อมเจ้า. (2550). **ศิลปะในประเทศไทย**. พิมพ์ครั้งที่ 13. กรุงเทพฯ : มติชน.

การสัมภาษณ์

ชมพูนุท นาคีรักษ์, ผู้ช่วยศาสตราจารย์. (2557, 13 พฤศจิกายน). สัมภาษณ์โดย ปิยะนาถ อังควาณิชกุล, ที่คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.

²¹ วิรุณ ตั้งเจริญ. (2548). **ศิลปะและสังคม**. หน้า 248.